

T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

I. ULUSLARARASI KATILIMLI
BİLİM DİN VE FELSEFE TARİHİNDE
HARRAN OKULU
SEMPOZYUMU

28-30 Nisan 2006

I. CİLT

Editör

Prof. Dr. Ali BAKKAL

ŞANLIURFA 2006

CÂBİR B. HAYYAN KÜLLİYATININ KÜLTÜREL KAYNAKLARI

Yusuf BENLİ*

The Cultural Origins of Câbir b. Hayyân's Corpus

Abstract

Although some Orient lists doubt the existence of Jâbir ibn Hayyân, there is no reason to deny that such a figure existed, even though some writings of the Jâbirian corpus were written later by Ismâ'îlî authors. The names of writings of Jâbir (Latin Geber) may be found in the al-Fihrist of Ibn al-Nadîm.

Question the cultural influences on Jâbir or knowledge sources of the Jâbirian corpus has been discussed by some researchs on Jâbir.

According to some researchs, Jâbirian corpus are wholly or partly based on hermetic sources. The Jâbirian corpus should be mentioned in connection with Hermetic writings. One might safely that some Muslim authors who were inclined towards a study of alchemy, astrology and the other occult sciences were influenced to some degree by the Hermetic school.

Hermeticism was propagated by the Sabaeans who made know to the Islamic world the writings that were attributed to Hermes. One should not confuse the Sabaeans-pagans of Harrân with the true Sabaeans. The Harrânians had a religious and philosophical view comprised of Grek, Chaldean, Gnostic and other elements, differing greatly from the views of the real Sabaeans or Mandaeans. According to some researchs, there are the close relation between the Sabaeans-pagans of Harrân and Hermetic writings.

The Hermetical school in Islam left an influence on Jâbir and his followers. Probably, in this respect he is accepted have belonged to the same school.

Many groups of Shi'ite origin held Hermeticism in high esteem. Early Shi'ism in general was more sympathetic to the Hermetic School teachings and even accepted some of its tenets.

Jâbir was one of the students of grammatical school of Kufa. Difference of approach is seen in the two grammatical schools of Kufa and Basra. The Kufans from the beginning followed the logical methods of the school of Pergamon, which

* Arş. Gör. Dr., İnönü Ü. İlahiyat Fak. İslam Mez. Tar., ybenli@inonu.edu.tr

was mostly Stoic, while Basra group followed the syllogistic methods of the Alexandrian Peripatetics.

The influence of Shi'ite Imâms on Jâbir have been cited by some Shi'ite authors and knowledge source of the Jâbir has been based to the sixth Shi'ite Imâm, Imâm Ja'far al-Sâdiq (d. 148/765). Moreover, as remarked by Ibn al-Nadîm, Jâbir ibn Hayyân is accepted as one of important figures in early Shi'ism

There exist a considerable number of Arabic works ascribed to Ğa'far al-Sâdiq in the fields of divination, magic and alchemy. The scope of this knowledge is sometimes described as 'all the branches of knowledge' (Jamî' al-'ulum). The background to the attribution of these works is given by some Shi'ite authors who state that the particular veneration which, among the Shi'as, the members of the Prophet's family enjoy, is at the base of the belief that the descendants of Fâtma have inherited certain privileges inherent in Prophethood.

Despite the general tendency to emphasise the divine origin and wide scope of the imam's knowledge, some traditions and views seem to go against this tendency. Some scholars are said to have maintained that the imam acquired all his knowledge from inherited written sources and by learning from his predecessor.

Giriş

İslam dönemi bazı ilim ve sanatların önderi olarak kabul edilen Câbir İbn Hayyan'ın hayatı hakkında çok az şey bilinmektedir. Câbir, efsaneleştirilmiş ve hakkında bir çok spekülasyonların yapıldığı bir tarihî şahsiyet olarak temâyüz etmiştir.

Câbir b. Hayyan'ın batı ve doğuda kimi bilim çevrelerini etkilediği bilinmektedir. Câbir tarafından yazılmış risalelerin bazıları Ortaçağ boyunca Arapçadan Latinceye tercüme edilmiştir. İlk çevirileri yapan Gerard de Cremona (1114-1187)'dir. O, Câbir b. Hayyan gibi bazı Müslüman bilgin ve filozofların mantık, felsefe, Grek ve İslam matematiği, astronomisi, fizik, mekanik, Grek ve İslam tıbbı, astroloji, kimya, geometri gibi muhtelif alanlardaki 87 civarında eseri Arapçadan Latinceye kendisi tercüme etmiş, bir kısmını redakte etmiştir. Bu eserlerden istifade ile bazı kitaplar da kaleme almıştır. Bu çevirilerle antik kültür mirası ve bütün entelektüel ürünleriyle İslam kültürü Avrupa kıtasına taşınmış ve böylece Rönesanstan modern düşünceye uzanacak köprü çatısı kurulmuştur.¹ Câbir'in bilimsel metod ve teorilerinden batılı düşünür ve bilim adamları da etkilenmişlerdir. Bunlardan özellikle Francis Bacon (ö. 1626), batıda onun bilimsel metodunu kullananların başında gelmektedir. İhvân-ı Safâ, Birunî, İbni Sinâ, Ebu'l-Kasım el-İrakî, Abdullah İbn Ali el-Kâşânî ve el-Cildakî 'nin bazı eserlerinde de onun etkilerinin olduğu belirtilmektedir.² Aynı zamanda Câbir'e atfedilen bilim ve fikirlerin, özellikle Şiî çevrelerde de çeşitli ilmî ve edebî gelişmeleri ortaya çıkardığı bir gerçektir.

¹ Bkz. Karlığa, Bekir, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, İstanbul 2004, 255-257.

² Sarıkavak, Kazım, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, Ankara 1997, 82-84.

Böylesine geniş bir etki alanı olan Câbir b. Hayyan'ın, kendisinin de etkilendiği muhtemel kaynaklar üzerine bazı tezler ileri sürülmektedir. Nitekim Câbir'in külliyyatında yer alan eserlerden ve özellikle onun etkilenmiş olabileceği kaynaklardan hareketle onun ilmi ve felsefesi hakkında özgün olmadığına dair iddialar ileri sürülmüş, aynı zamanda bu iddialara bir çok delille cevaplar da verilmiştir.

Câbir b. Hayyan üzerine yapılmış çalışmalarda görülen bazı tespit ve iddiaların, bu bildiri başlığı altında ele alınması ve tartışılması bu tebliğ metninin sınırlarını aşan bir konudur. Bildiri, *Câbir b. Hayyan Külliyyatının Kültürel Kaynakları* başlığı çerçevesinde, Câbir b. Hayyan'ı etkileyen muhtemel kaynakların neler olabileceği sorusunun cevaplarını aramaktadır.

1. Câbir b. Hayyan (200/815)'in Hayatı ve Eserleri

Bazı kaynaklarda ve araştırmalarda Câbir b. Hayyan'ın tarihî varlığından şüphe edilse de, tarihî gerçekliği iyi bilinen bir şahsiyettir. Hatta Câbir külliyyatının bazı yazmaları daha sonraki İsmâilî müellifler tarafından yazıldığı bilirse de, böyle bir önemli şahsiyeti inkar etmeye hiçbir sebep yoktur.¹ Bu hususta yapılan bazı araştırmalarda, Câbir ile ilgili kapsamlı yeni kanıtlar da ortaya konmuştur.²

Kaynaklarda, hakkında farklı ve belirsiz bilgilerin bulunduğu Câbir b. Hayyan'ın, asıl adı Ebu Abdullah Câbir ibn Hayyan ibn Abdullah el-Kufî veya Ebû Musa Câbir b. Hayyan'dır. Kûfe halkından olan Câbir'in, çoğunlukla sağlıklı iklimi nedeniyle iksirle uğraştığı Kûfe'de oturduğu söylenir. Ebu Sebuktekin Destar-dar isimli bir şahsın da şâhid olduğu şekilde, Irak Büveyhîlerinden İzzü'd-Devle ibn Mu'izzül-Devle zamanında Câbir b. Hayyan'ın evi olduğu söylenen Kûfe'deki bir evin yıkıntısında, laboratuvar malzemesi olarak kullandığı iki yüz ritl (batman) civarında bir altın havan bulunmuştur.³

Câbir b. Hayyan'ın kökeni, doğduğu yer ve zaman kesin olarak bilinmez. Doğum tarihi olarak farklı tarihler tahmin edilse de, VIII. yüzyılın ilk çeyreğinde doğduğunu söylemek mümkündür. Câbir'e unvan olarak kullanılan Sûfî, Tarsûsî, Tusî ve Ezdî gibi farklı nisbetler, kendisi ile ilgili bazı bilgilere de ışık tutar. Ayrıca Harranlı ve Sabî kökenli olduğu da söylenmiştir.⁴ Hakkında toplanabilen dağınık ve yer yer çelişkili bilgilerden, Câbir'in babası Hayyan'ın, Yemen'den gelerek Kûfe'ye yerleşen Ezd kabilesinden olduğu⁵ ve Kûfe'de attarlık yaptığı, VIII. yüzyılda Emevî yönetimin yıkılmasıyla sonuçlanan olaylarda Abbasileri desteklediği, hatta Abbâsî

¹ Nasr, Seyyed Hossain, *Islamic Life and Thought*, Suhail Academy, Lahore 1999, 112.

² Bkz. Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)*, Band IV, Leiden 1971, pp.132-269.

³ İbn Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Ebî Ya'kub (385/995), *Fihrist*, Beyrut, 1994, 435.

⁴ Açıklamalar için bkz. Kaya, Mahmut, "Câbir b. Hayyan", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 534.

⁵ İlk kuruluşunda Kûfe'ye kabile esasına göre yapılan iskan siyasetinde yerleştirilen Yemenli kabileler arasında yer alan Ezd kabilesi ile ilgili olarak bkz. Sem'ânî, (562/1166), *el-Ensâb*, thk. A. b. Yahya Abdulfettah Muhammed el-Huluv, I-X, Beyrut, 1981, III, 207; Kehhale, Ömer Rida, *Mu'cem Kaba'il el-Arab*, Dimaşk 1949, 52, 664; 726, 802, 844, 946, 957; 996; 305, 1062 1225; 1231, 1042,1192.

“dâî”si olarak Horasan’a gönderildiği¹ ve daha sonra Emevî valisi tarafından 107/725 yılında idam ettirildiği öğrenilmektedir.²

Batılıların, ismini Geber olarak Latinleştirdikleri söylenen Câbir, kendisini kimya sahasında yapmış olduğu araştırmalarıyla tanıtmıştır. Kimyaya ait risalelerinin büyük bir kısmı, muhtemelen ona aittir. M. Berthelot, *La Chimie au Moyen Age* (Paris 1893) adlı eserinde, Câbir’in kimya ilmindeki yerini Aristo’nun mantıktaki yerine müşabih bir durum olarak görür.³ İbn Nedim, kendi gözleriyle gördüğü yahut itimat edilir şahıslardan duyarak öğrendiğini ifade ettiği mantık ve felsefeden simyaya, tıptan astronomiye kadar çeşitli bilimlerde ve bazı sanatlarda Câbir b. Hayyan’a atfedilen çok sayıda önemli eserin listesini vermektedir.⁴ Kûfe merkezli özellikle kimya sanatı, zecr (veya zicr), fe’l (fal bakma gibi) ve esrar ilmi ile ilgili yazmalar da ona atfedilir.⁵ Kendisine mal edilen bin civarında olduğu belirtilen eserlerin hata ile veya kasten sayısı üç bine çıkartılmakta ise de şüphesiz bu sayının çok azı kendisine aittir.⁶ Câbir b. Hayyan’a atfedilen ve çok çeşitli türde doktrinleri içeren çalışmaların çoğu, ondan sonraki tarihlere rastlar. Onun adı pek çok simya, astroloji ve büyü kitaplarının yazarları tarafından müstear isim olarak kullanılmış olmalıdır.⁷

İsmailî ve Batınî din anlayışının himâyesinde ortaya çıkan⁸ Câbir külliyyatında yer alan bazı eserlerin son zamanlarda yapılan analizleri ve Latince şerhleri, bir çoğunun sonradan İsmâiliyye’nin propaganda edebiyatıyla çok yakın ilişkisi bulunduğunu göstermiştir.⁹ Nitekim bazı kaynaklarda Muhammed b. İsmail’in gizlilik döneminde şehirlerde gizlenerek, dâîlerini çeşitli bölgelere gönderdiğini, ilim neşrederek gizli sırrı anlattığını kaydederler. İlk döneme ait tespit edilen İsmailî bazı yazılı malzemelerinde müellif kimliği gizli kalmış veya unutulmuştur.¹⁰ İsmâil(lerin

¹ Ezd kabilesi ve diğer Yemenli kabilelerin siyâsi olaylarda Hz. Ali taraftarı olması ile ilgili bkz. İbn Esfir, Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed b. M., (630/1322), *el-Kâmil fi’l-Tarih*, Beyrut 1995, III, 227-238, 253, 305, 310, 301, 345-392; Câbirî, Muhammed Abid, *İslâm’da Siyâsal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1997, 327, 422,425.

² Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums* 133’dan naklen Kaya, “Câbir b. Hayyan”, 534.

³ O’leary, De Lacy, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev. H. Yurdaydın-Y. Kutluay, Ankara 1971, 80-81; Kimya, astronomi veya matematik kadar hürmet görmese de, felsefi bir dünya görüşüne temel olabilecek müsbet bilimler dairesi içinde bir yere sahipti. Hodgson, Marshall G. S., *İslâm’ın Serüveni*, çev. Komisyon, İstanbul 1995. I, 387.

⁴ bkz. İbn Nedim, 435-439;

⁵ İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed (808/1406), *Mukaddime*, I-III, çev. Z. Kadirî Ugan, İstanbul 1990, III, 80, 126, 137-138; İbn Hallikan, Ebu Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekir (681/1282), *Vefyâtu’l Ayyan ve Enbâu Ebnâi’z-Zemân*, I-VIII, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1994, I, 327; Câbirî, M. Âbid, *Bünyetü’l-Akli’l-Arabî*, Beyrut 1990, 327; Eserlerinin bir kısmının listesi için bkz. İbn Nedim, 436-439;

⁶ İbn Nedim, 435-439; Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslamda Bilim ve Medeniyet*, çev. Nabi Avcı, Kasım Turhan, Ahmet Ünal, İstanbul 1991,40; Câbirî, M. Abid, *Arap Akılının Oluşumu*, çev. İ. Akbaba, İstanbul 1997, 303.

⁷ Ignaz Goldziher, *Klasik Arab Literatürü*, çev. Azmi Yüksel- Rahmi Er, Ankara 1993, 122;

⁸ Hodgson, I, 337.

⁹ Goldziher, 122; Nasr, *İslamda Bilim ve Medeniyet*, 40.

¹⁰ Daftary, Ferhad, *Muhâlif İslâm’ın 1400 Yılı İsmâilîler Tarih ve Kuram*, çev. E. Özkaya, Ankara 2001, 126.

özellikle ilk dönemlerinde, mezheplerini benimseyen kişilerden, karşılaşacakları eziyetler karşısında gizliliğe ve savunmaya dâir yemin ve ahd aldıkları ve bu gizlilik döneminde esrarlı, rûmuzlu, batınî bir uslûb ve tavır geliştirilerek “sırrıyye” kitapları te’lif edildiği de bilinmektedir.□

Maalesef Câbir’in felsefeye ve mantığa ait eserleri bize kadar ulaşmamıştır. Ancak, ona atfedilen simyaya ait bazı eserler tam veya parçalar halinde bize kadar ulaştığı için bunlar yardımıyla felsefesinin genel yapısı ve karakteri hakkında yaklaşık bazı şeyler söylenmektedir.□ Mehmet Bayraktar’a göre, Câbir’in felsef(düşünceleri hakkında doğrudan doğruya söylenebilecek fazla bir şey olmamakla birlikte, onun öncülüğünü yaptığı irfân(felsefe akımı, kendi devrinde yani VIII. yüzyılda kısa zamanda gelişmeye başlayan İsmâîliyye ve Bâtınıyye hareketleri içinde varlığını sürdüremeyen farklı bir felsefedir. İçinde Fisagorcu, Hermetçi, Yeni-Fisagorcu ve Yeni-Eflatuncu tesirin ağır bastığı, Şi(kalıblı, kimya ve simyaya dayalı metafiziksel bir felsefe akımı olduğu söylenebilir. □

2. Câbir b. Hayyan’ın İlmî Hayatını Etkileyen Kültürel Çevre

Câbir b. Hayyan’ın doğrudan ve dolaylı olarak pek çok kaynaktan etkilendiği açıktır. Özellikle, Hermetik kültür çevreleri ve Şiî çevrelerle ilişkisi vurgulanmaktadır. Öncelikle şu hususu belirtelim ki; bu tebliğ metninin sınırlı muhtevasını aşmamak için burada Câbir’in etkilendiği ifade edilen bazı iddialara yer vermekle birlikte, bu iddiaların tartışmalı noktalarına ve bu tezlere yönelik eleştirilere girmeyeceğiz.

Câbir’in üstadları arasında; Bermeki ailesinden güvenini kazandığı ve hizmetinde bulunduğu vezir Cafer ibn Yahya ve Cafer es-Sâdık (80-148/ 699-765) gösterilmektedir.□ Câbir, bütün bilgileri “hikmetin kaynağı” diye nitelendirdiği Ca’fer es-Sâdık’tan aldığını söyler. Ayrıca hocaları arasında uzun bir ömür sürdüğü rivâyet edilen Harbî el-Himyeri’yi anar ve bir çok ilmin yanı sıra Himyerî dilini de ondan öğrendiğini açıklar. Hocalarından bir diğeri ise, Emevî hanedanından Muaviye’nin torunu Halid b. Yezîd’in üstadı Marianus’un talebesi olan bir rahiptir. Bunlardan başka lakabı “Üzünü’l-himâr el-Mantıkî” olan bir hocasından da söz eder.□ Halid b. Yezîd’in üstadı Marianus’un talebesi olan şahıs “Eski Stephan” veya “Rahip Stephan denilen kişidir. Cabir b. Hayyan’ın ilmi ile Hermetik köken ilişkisi

¹ İbn el-Cevzî, Ebu’l-Ferec Cemâleddin Abdurrahman b. Ali (596/1200), *Telbisü İblîs*, Kahire 1976, 102; Câbirî, *Bünyetül-Akeli’l-Arabî*, 332; Son yıllarda gizliliğin artık aşılarak İsmailiyyenin ilk dönemleri sonrasına ait bir çok yazma eser açığa çıkarılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Daftary, 25-62.

² O’lery, 80-81; Nasr, S. Hüseyin, *İslamda Düşünce ve Hayat*, İstanbul 1988, 86; Bayraktar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara 1988, 101.

³ Bayraktar, 101.

⁴ İbn Nedim, 435.

⁵ Câbir b. Hayyân, *Musennefât fî ‘İlmi’l-Kimiya’ li’l-Hakîm Câbir b. Hayyân es-Sâfî*, (nşr. E. İ. Holmyard), Paris 1928, 100’dan naklen Kaya, “Câbir b. Hayyân”, 534.

Câbir'in bu şahıstan aldığı söylediği bir yöntem sebebiyle kurulmaya çalışılmıştır.□

Câbir'in kendisi de Irak ve Suriye'de bulunduğunu, Mısır ve Hindistan'a seyahatler yaptığını ifade eder.□ Sultanın canını alacağı korkusuyla belirli bir kente yerleşmeksizin bölgeden bölgeye dolaştığının anlatılması da bunu teyit etmektedir.□ Câbir'in, Yunan bilgilerinden bazılarının ilmi ile İran, Hind ve Çin kaynaklı bazı bilgilere de muttalî olduğuna dair işaretler görülmektedir.□

Câbir b. Hayyan'ın doğduğu veya yaşadığı belirtilen yerler; Tars(s, Tus, Kûfe veya etkilendiği çevre olarak Harran'dır. Bütün bu merkezlerin içerisinde yer aldığı coğrafyanın yahut Câbir'e nispet edilen eserlerin muhtevası itibarıyla onun tesirinde kaldığı kültür çevresinin, eskiden beri çok eski medeniyet ve kültürlerin yaygın tesirleri altında olduğu bilinmektedir.□

Câbir'i etkilediği ifade edilen bu bölgenin (bölge için "Ârâm(Bölgesi)" gibi isimlendirmeler yapılmaktadır ki yanlıştır.) antik kültür mirasına sahip bir kültür havzası olduğu söylenebilir. Bu kültürel havza; Mezopotamya kültürleri;□ Asurluların, Babililerin, Perslerin, Nabatlıların, Sümerlerin, Akadların, Amurruilerin (Amoritler), Babilonyalıların, Elamların, Keldan(lerin, Fars medeni milletlerinin ve Yunan felsefesiyle Hint düşüncesinin katıldığı köklü medeniyet kalıntılarını bünyesinde barındırıyordu. Ayrıca, Kadim Yunan Felsefi ekollerine ait kültür, Hermetik kültür, Helenistik kültür, Yeni eflatunculuk ile Maniheizm, Stoacılık ve Gnostizm,□ Hristiyan Gnostizmi ve Güney Sabiileri (Mandeanlar) ve Harran Sabiileri gibi unsurların kültürü, Semâvî dinler ve bunların bazı mezhepleri, Senevî ve Hint kültürlerinden Arap kültürlerine kadar bir çok kültüre ait izler, "Kadim Şark Medeniyeti"ni oluşturan kültürlerin bütün kalıntıları bölgede görülmektedir.

İslam öncesi dönemde Mısır'dan İran'a kadar uzanan bölgelerde yaygın okullar, ilimlerin kaynakları olarak bilinir. Bu medreseler, Atina'nın düşünce yaşamındaki yerini alan Helenistik kültürün, Yunan bilim ve kültürünün, Süryani kültürünün, Fars kültürünün ve Hermetik kültürün temsilcileri idi. Bu kültürlerin ve eski mirasın yayılmasında İskenderiye, Antakya, Afamiye, Harran, Reha (Urfa), Nusaybin, Babil,

¹ Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, 271-274. Yazarın sadece bu rahiple ilişkisine temas etmesi, Massignon'un Hermetik köken tezini teyid etmeye yöneliktir.

² Kaya, "Câbir b. Hayyân", 534.

³ İbn Nedim, 435.

⁴ Nasr, S. Hüseyin, *İslam Kozmolojü Öğretilerine Giriş*, çev. Nazife Şişman, İstanbul 1985, 49.

⁵ Barthold, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. M. Fuad Köprülü, Ankara 1977, 129; Ahmet Emin, *Duba'l-İslâm, I-III*, Beyrut trz, I, 163; Bedevî, Abdurrahman, *Min Tarihi'l-İlhad fi'l-İslâm*, Beyrut 1980, 13; Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, 281; O'lerary, 41; Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan, İstanbul 1987, 12-13; Gardet, Louis, "Hicri 330 Yılından Önce İslâm'da Din ve Felsefe", çev. M. Sait Yazıcıoğlu, AÜİFİED, V(1982), Ankara, 334.

⁶ Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 129; Brockelmann, Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. N. Çağatay, Ank. 1992, 5-6; S. H. Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, çev. Alâaddin Şenel, Ankara 1993, 19-20.

⁷ Gnose, eski Yunancada gnosisden gelen bir kelimedir. Keşif, ilham, gayb bilgisi, kehânet, müneccimlik, yüksek ve esrarlı bilgidir. İlmi bilgiden ayrı ilimdir. Akideleri bakımından birbirinden farklı gnostisizimler mevcuttur. Bkz. Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefi Doktrinler Terimler Sözlüğü*, Ankara 1990, 103-104; Câbirî, *Bünyetü'l-Aklî'l-Arabî*, 253-254.

Mısır ve Yemen önemli kültür merkezleriydi.□ Bu merkezlerdeki medreselerde genellikle Grek (Yunan) ilim, edebiyat, felsefe ve ilâhiyâtı tedarik ediliyordu.□ Cezire yöresinde Nasturîlerin elli kadar okulları,□ Harran ve Cundişapur akademelerinde bir kültür ve ilim birikimi mevcuttu.□ Bölgenin etkisi altında kalınan kimi fikirleri, İnan'dan, Hintten veya Pisagor düşüncesinden, Hermescilikten hatta Yeni Eflâtunculuk'tan gelen elemanları toplayan Cundişapur okulundan yayılmaktaydı. Bölgedeki ilm(ve fikr(gelişmeleri hızlandıran Helenizmin□ , etkisi altında kalınan fikirlerin bölgeye girmesinde rolü olan Harran'daki Pagan Okulunun tesirlerini de zikretmek gerekir.□

Diğer taraftan, bazı Müslüman Arapların çeşitli sebeplerle ihtiyaç duydukları yabancı kültür ve ilimleri tercüme yoluyla Arapçaya kazandırma faaliyetleri, yabancı kültürlerin İslâm toplumu içerisinde yayılmasında etkili olmuş, ilmî ve fikrî hayatı geliştirmişti.□ Tercüme faaliyetleri, Emevîler döneminde Halid b. Yezid b. Mu'aviye (85/704.) ile başlayan bir süreçtir. Abbas(ler döneminde, özellikle I. Abbas (asrında filizlenip meyve vermeye başladı ve Me'm(n döneminde tercüme faaliyetleri için Beytü'l-Hikme'nin kurulmasıyla zirveye ulaştı.□ Diğer milletlerin bilgi ve kültür

¹ İzmirli, İ. Hakkı, *İslâm'da Felsefe Akımları*, haz. N. Ahmet Özalp, İstanbul 1995, 60; O'lerary, 12; Ahmet Emin, *Fecrü'l-İslâm*, Beyrut 1975, 130; Kumeyr, *İslâm Felsefesinin Kaynakları*, çev. Fahrettin Olguner, İstanbul 1976, 157-171; Câbiri, *Arap Akılının Oluşumu*, 242, 264, 267; Aydın, Mehmet, "Hristiyanlıkta Teslis Doktrini ve Hristiyan İ'tizalleri", AÜİFİED, V (1982) Ankara, 152.

² O'lerary, 12; Macit Fahri, 11.

³ İzmirli, 61.

⁴ Bu akademiler hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Emin, *Duba'l-İslâm*, I, 255-260; Macit Fahri, 11-14; Kumeyr, 157-171.

⁵ İskenderiye kökenli eski miras diye nitelediğimiz olgunun büyük bölümünü oluşturan Yunan kültür unsurları, birtakım değişmelere ve gelişmelere mâruz kaldığı yabancı ve yeni muhiti Asya ve Önasya'da bölgenin kültür unsurlarıyla kaynaşması ve şarklaşmasıyla Helenizm kültürü teşekkül etmişti. Büyük İskender ve onun kültür politikası ile başlanılmıştır ki, biz bundan ortaya çıkan neticeye Helenizm ismini vermekteyiz. Yunan felsefe ve ilmi, helenistik (Greko-Romen) bir gelişmeyi takiben ana dil olarak Süryânî, Kopt, Ârâmî yahut Farsça konuşan toplumlara ve daha sonra İslâm'ın Arapça konuşulan dünyasına intikal etmişti. Yunan ve Roma Medeniyeti özellikle ilim, fen ve günlük hayatla ilgili Helenizm sûretinde İnan ve İnan'ın eyaleti olan Mezopotamya'yı etkisi altına almış ve tesirini devam ettirmiştir. Helenizm, etkinliğini fütühat dönemi sonrasında azınlıklar haline gelmiş bulunan Hristiyan-Yahudi ve Zerdüştilerin elinde belli ölçülerde sürdürdü. Helenistik çağda ortaya çıkan düşünce akımları arasındaki çatışma ve gelişmeler, özellikle doğulu kalıpla ortaya çıkan Yeni eflâtunculuk ile Hermescilik, Maniheizm, Stoacılık ve Gnostizm gibi birbirlerinden ayırt edilmesi gerçekten zor olan bütün bu ekoller de, İslam kültürüne değişik yollarla girmiş olmalıdır. Özgün İnan düşüncesiyle birlikte Helenistik felsefe ve Hint düşüncelerinin Müslümanlara geçmesinde İnanlılar'ın rolü olmuştur. İnan'ın Yunanlılar ve Hintlilerle münasebetlerinden dolayı İnan Helenizmi ve İnanleştirilmiş Hint düşüncesi de İslam kültürünü etkilemiştir. Helenistik Kültür ve bölgede etkileri için bkz. M. E. Bosch, *Helenizm Tarihinin Anabtarları*, çev. Atif Erzen, İstanbul 1942, 1-2; O'lerary, 11-12, 34; Bedevî, *Min Tarihi'l-İlbad*, 13, 18; Câbirî, *Arap Akılının Oluşumu*, 199, 260; Bayraktar, 75-79.

⁶ O'lerary, 41; Macit Fahri, 12-13; Gardet, 334.

⁷ Kumeyr, 155, 186; A. Emin, *Duba'l-İslâm*, I, 162;

⁸ Bkz. Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr (255/869), *el-Beyân ve't-Tebyin*, I-IV, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, Kahire1948, I, 328; Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Cabir (279/892), *Ensabü'l-*

mirasının etkisiyle felsefe ve pozitif bilimler ortaya çıktı.□ İlmî ve tıbbî eserlere ilâveten Sokrates, Solon, Hermes, Pythagoras, Lokman gibi gerçek yahut hayâlî şahsiyetlere izâfe edilen hikemî mecmuaların□ Yunanlılardan, İbran(lerden, Süryân(lerden, İrânlılardan, Hindlilerden ve Keldân(lerden çeşitli bilim, felsefe ve öğretilerin, Maniheistlere, Deysânîlere ve Merkunîlere ait eserlerin tercümelerinin yapıldığı kaydedilir.□

Câbir'in ilmî hayatını etkileyen bilinen en yakın çevre olarak Kûfe'deki ilmî hayat ta incelenmeye değerdir. Câbir'in yetiştiği Kûfe'de ilmî ortamın zeminini oluşturan yoğun kültürel değişim ve gelişmeler yaşanmıştır.

Bazı yazarlarca, Kûfe'nin, eski mirasın yaygın çeşitli inanç ve kültürlerine ait gnostik düşüncenin,⁴ buradaki Şîa ve Batınî fırkaların teorik arka planını oluşturan Hermesciliğin merkezi olduğu iddia edilir. Hermesciliğin, Sâbülilerin merkezi Bâbil ve Vâsıt'tan mı, İskenderiye ile ilişkisinden mi geldiği bilinmemekle birlikte, Hermetik metinlere muttalî kimselerin bulunduğu ileri sürülür.⁵ Hermetik düşüncenin Şîi çevrelerde etkilerinin bâriz bir şekilde görüldüğü, Hermesciliğin etkili ve sürekli bir kaynak olarak Şîa'yı etkilediği ve Şîa'nın hermesleşen bir akım olduğu belirtilir.⁶ Bu yazarlara göre Kûfe'ye yakın olan Medain ve Hîre gibi yerlerde Hermetik merkezlerdi. Yarımadanın kuzeyinde yaygın olan Hermetik rahiplerin ve başta Müseylime gibi yalancı peygamberlerin ortaya çıktığı ve o gibilerin sığınağı durumunda başka çeşitli Hermetik merkezler de vardı.⁷ Kûfe'de Şîi hareket ve fikirlerin kaynağı durumundaki Yemenli kabilelerin de, Zulhalasa gibi Hermetik pagan merkezlerden etkilenecek, onların i'tikâdî-siyâsî etkilerini Kûfe'ye getirdikleri iddia edilebilir.⁸ Yemen sâkinleri arasında eski çağlardan beri yaygın olan Hermetik Yahudiliğin etkisinde kalmış olan kabilelerin de, bu geleneği Kûfe'ye taşıdıkları ve Şîi-gulûv fikirleri oluşturdukları ileri sürülmektedir.⁹ Kûfe'nin Hermetik kökenli gizli

Eşraf, (nşr. Max Schloessinger), Jerusalem 1971, IV/B, 65; İbn Nedim, 340, 381 vd; Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, 21-22. Yörükan, Yusuf Ziya, "İslam Akaid Sisteminde Gelişmeler ve Ebû Mansur Mâturîdî," AÜİFD, II-III Ankara 1952, 127- 140, 134.

¹ Nasr, *İslâm'da Düşünce ve Hayat*, 82.

² Macit Fahrî, 7.

³ İzmirli, 53; O'lerary, 73; Maniheist eserlerin tercemesi için bkz. Harun Güngör, "Manibeizm", EÜİFD, 5, Kayseri 1988, 149-150.

⁴ Geniş Bilgi için bkz. Neşşar, Ali Sâmi *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, çev. Osman Yurt, İstanbul 1999, I, 255-300.

⁵ Massignon, *İnventaire de la Litterature Hermetique Arabe*, in Festugiere, I, Appendice III, 387'den naklen Câbiri, *Arap Aklının Oluşumu*, 270, 278.

⁶ Câbiri, *Arap Aklının Oluşumu*, 247-248, 315.

⁷ Cahız, *Kitabu'l Hayevân*, I-VII, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, Beyrut 1969, IV, 369-370; Abdu'l-Âl, Muhammed Cabir, *Harekâtü'l-Şîa el-Mutatarrifîn*, Kahire 1967, 26; Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 545-546 Müseylemetü'l-Kezzab'ın Ubulle çarşısı, Enbar çarşısı ve Hire çarşısı gibi mekanlarda dolaştığı, hîle ve büyülerle, müneccim ve kâhinlerin haberlerini araştırdığı nakledilmektedir.

⁸ Cahız, *Hilafet Ordusunun Menkibeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Ankara 1988, 42-43. Câbiri, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 418.

⁹ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 544-545.

büyük ilimleri, astroloji ve sihirle de meşhur olduğu nakledilir.¹ Resulullah'a sihir yapan Yemenli Yahudi Lebid b. A'sam'ın kızkardeşi oğlu Tâlut'un, Kûfeli Şû-Gulâtan Beyan b. Sem'an'a etkisinden bahsedilir.² Hz. Osman'ın hilâfeti zamanında Kûfe'de, insanların sihirlere görmek için toplandıkları bir Yahudi sihirbazın varlığı kaydedilir.³ Zaten cahilî Araplarda arrafların, kâhinlerin büyük öneme sahip olduğuna⁴ Kur'an'ı Kerim'de de işaret edilir.⁵

Kûfe'nin bir Hermetik düşünce merkezi olması ile Câbir b. Hayyan'ın kimya ve felsefesi arasında da bir ilişki kurulmaktadır.⁶ Ancak dikkatli bir inceleme, bu ilişkilerin kurulmasında zorlamalar yapıldığını da göstermektedir. Kûfe ilmî mirasını, göz ardı ettiği kaynakların dışında bütünüyle hermetik mirasa bağlamaya çalışan Massignon'un tezleriyle ilişkili bu abartı ve zorlamaların eleştirisi ayrı bir çalışma konusudur.

Ayrıca Kûfe'nin ilmî faaliyetlere merkez oluşu ile ilgili olarak şu hususu da belirtelim: Câbir öncesi dönemden itibaren, genellikle Mevalînin gayretleri, başka din ve milletlere mensup ilim ve hikmet sahibi kişilerden faydalanılması ve Irak'ın zengin bir ülke ve ahalisinin bolluk içinde yaşamasının ilim ile iştiğal etmek üzere vakitlerini arttırabilmeleri gibi teşvik edici hususlar Kûfe'de ilmî ve fikrî faaliyetleri geliştirmişti. Kûfe, VIII. Asırda kendisiyle rekâbet edecek bir şehrin olmadığı ilim merkezi,⁷ fikir ve zühd hayatının temâyüz etmiş şahsiyetlerinin de mekânı olmuştur. Kıraat ve tefsir ekolünün mensupları olan "kurrâ" Kûfe'de zaman zaman siyasi olaylara da karışan önemli bir kitle haline gelmiştir.⁸ Kûfe fıkıh ekolü,⁹ hadis rivayet edenlerin çoğunun bulunduğu Hicaz'daki *Hadis ekolüne*¹⁰ mukabil re'y ve kıyasa önem verilen *Rey ekolü* olarak bilinmekteydi.¹¹ Genelde Kûfe merkezli Ehlü'r-rey, mutlak serbestliğe sahipti.¹² Teşr'e muhtaç bir çok fer'i meseleler bulunduran

¹ İbn Haldun, III,7; Abdu'l-Al, 25.

² Bedevî, Abdurrahman, *Mezâhibü'l-İslâmiyye*, I-II, Beyrut 1973, I, 110.

³ Abdu'l-Al, 27-28.

⁴ İbn Haldun, I, 267-269; Brokelman, 4.

⁵ *Bakara*, 101.

⁶ Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, 281.

⁷ Barthold, 27, 143-144.

⁸ Huleyf, Yusuf, *Hayâtü's-Şi'r-fî'l-Kûfe ilâ Nihâyeti'l-Karnî's-Sânî li'l-Hicre*, Kahire 1968, 246.

⁹ Emevîler devrinde Kûfe'de yaşamış meşhur fakihler, İbrahim en-Nehâî (95/713), öğrencisi Hammâd b. Ebî Süleyman (120/737-738) ve onun öğrencisi İmam-ı Azam Ebû Hanife (150/767) nin önderlik ettiği bir ekol. Bu medresenin ilmi teselsülünü araştırdığımız taktirde Ebû Hanife'nin Hammad b. Süleyman'dan, onun İbrahim Nahaî'den, onun Alkame b. Kays Nehaî(62/681), onunda Abdullah b. Mes'ud'dan ilim aldığını görürüz.

¹⁰ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (276/889), *el-İbtîlâfu fi'l-Lağz ve'r-Red ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*, thk. Muhammed Zâhid Kevserî, Kahire 1349/1930, 9; Emin Ahmet, *Fecrü'l-İslâm*, 244; Şa'bi ve Süfyan es-Sevrî gibi pek çok muhaddis yetişmesine rağmen, Kûfe halkının hadis rivayeti ile az iştiğal etmelerinden, kıraat, tefsir ve fıkha nisbetle Kûfelilerin hadisleri toplama ve tedvin yönü zayıf kalmıştır. Ahmet Emin, *Fecrü'l-İslâm*, 241-243; Ebû Zehv, Muhammed, *el-Hadis ve'l-Muhaddisîn*, Beyrut 1985, 267.

¹¹ Muhammed Hudârî, *İslâm Hukuk Tarihi*, çev. Haydar Hatipoğlu, İstanbul 1974, 160-165.

¹² Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, 140, 147.

medenileşmiş bir ülke olan Irak'ta, medeniyetleri ile mütenâsip olarak bir çok hâdiselerle karşılaşılması, fer'i meseleleri dal budaklarına ayırmanın çokluğu, hayâli ve farâzî şeylerin arkasından koşmaları, Iraklıların hadisi az rivâyet etmeleri ve hadisi incelemek üzere bir takım şartlar vâzetmeleri ve bu şartlara göre incelendiğinde az bir hadîsin doğru olduğuna hükmedilmesi, Irak'ta yayılan Süryânî mantığının tesiri gibi hususlar fikir ve rey'i işletmeğe yol açan sebeplerdi. Iraklıların bu şekilde hareket etmeleri fikhın büyümesine ve meselelerinin çoğalmasına sebep oldu. Bu, içtihadî ekollerin bölge kaynaklı olmasını da açıklar bir husustur. Bu durum, büyük bir ilim hareketini daima kuvvetlendirdi ve tekâmül ettirdi. İlimlerin tasnif, te'lif ve tedvin devri diye de bilinen bir dönemde K(fe'nin büyük bir yeri olmuştur.□ Bu tedvin dönemi Cafer'i Sâdıkla başlayan ve Şia'nın esas aldığı hadis, fıkıh ve tefsir ilimlerinin de tedvin dönemidir. Bu dönem Şiî düşüncenin ve temel teorik meselelerinin tesis edildiği bir dönemin başlangıcıdır.□ Tedvin asrıyla birlikte İslâm öncesi varolan kültür ve akide, felsefi ve ilmî bir miras da yeniden dirilmiştir. Kûfe'de o dönemde bulunan farklı kültürlerin ilişkisi, Müslümanlar arasında felsefi zihniyetin ve düşünce hareketlerinin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Buna bağlı olarak düşünce sistemleri derinlik, incelik, tahlil ve hayal gücü kazanmıştır. Eski mirasın birtakım unsurları fikir hareketlerini hızlandıran bilgisel malzeme olarak kullanılmıştır.□

Tedvin asrıyla birlikte, çeşitli sebeplerle Arap nahvinin vâzedilmesi ihtiyacı;□ İslâm'dan önce Irak'ta oluşturulmuş Süryanice nahvinin etkisiyle Basra ve K(fe gramer ekollerince başarılmıştır. Tahlil ve semantik mantık metotlarında büyük bir gelişme yaşanırken, İslâm düşüncesinin gelişimine nüfuz etme imkanı veren birçok kavram bu gramer okullarında gelişme göstermiştir.□ Birbirinden tamamen farklı kaynaklardan beslenen, farklı bir ruhu canlandıran, farklı amaçlara hizmet eden K(fe ve Basra gibi iki ayrı Arap edebiyatı ekolü vardı. Bu işin tarih(ve leugistik yönünden ziyade felsef(yönüne ağırlık verilmişti. Yani bu işler yapılırken ilim adamlarının varlık, dil ve düşünce ilişkisi hakkındaki fikirleri açısından baktığımızda hakikaten birçok dil bilimci o devirde dile felsef(yönden yaklaşmışlar veya bir dil felsefesi yapmayı denemişlerdir.□ Basra, Artistocu mantık ekolü etkisinde iken, Kûfe "Hermesci" idi denilebilir. Bu tarz felsefeye meyledenler matematiksel sembolizme ve tılsımı konu alan bilimlere özel bir ilgi duymuş, tıpla, astroloji ve havas ilimleri arasında irtibat kurmuşlardır.□ Arap diline bir takım Arapça olmayan sözler ve terkipler, Arap olmayan milletlerin hayâli ve bir takım manâlar karıştı. K(fe ekolü, işi daha çok leugistik açıdan ele almış ve çoğunluğu dilde ezoterik ve gnostik

¹ Zeydan, *el-Medhal li Diraseti's-Şeri'ati'l-İslâmiyye*, 141; Celâleddin Suyutî, *Tarihu'l-Hulefâ*, thk. M.Ebu'l-Fazl İbrâhim, Kahire 1976,416; Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, 87-89.

² Geniş bilgi için bkz. Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, 91-99.

³ Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, 186, 200.

⁴ Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, 109-117, 186.

⁵ Gardet, 333.

⁶ Bayraktar, 98.

⁷ Kılıç, Mahmut Erol, "Hermes", DİA, XVII, 232.

mânâya ağırlık vermişti. Bu ekolün mensupları genellikle Şî(âlimlerdi. Bazı yazarlara göre bu ekol, kısa zamanda Platon ve Yeni-Fisagorculuğun veya hatta Yahudi Kabbalizmi'nin etkisiyle birlikte dil felsefesi, hur(filik, sembolizm ve cifrciliğe dönmüştür. Harfler ve kelimelerin arkasında gizli mânâlar aramaya başlamışlardır. Bu tutumu Câbir b. Hayyân'ın "Harflerin Mizanı" teorisinde açıkça görmenin mümkün olduğu ileri sürülmektedir. Belki onları böyle bir tutuma iten sebeplerden biri de, Kur'an'daki "Hurûf-u Mukattâ"ların câzibeleri olabilir. Belki K(fe ekolü çevresinde gelişen dil anlayışı, mantık(olmaktan ziyâde, rûh(olan başka bir dil felsefesi olarak da ayrıca değerlendirilebilir.□ Bu arada Câbir b. Hayyan'ın Huruf ilminin öncülerinden biri olarak kabul edildiğini de belirtmek gerekir.□

Daha önce yazılı edebiyatdan sözetmenin mümkün olmadığı K(fe'de, sert ve bükülme kabiliyeti olmayan parşümen, ilk defa olarak hurma ile (tahammur etmiş) hususî bir "dîbagat" sayesinde yumuşak eğilip bükülür bir hale getirilmesi ile yazı malzemesi olarak kullanılmış, dik ve köşeli eski K(fi yazısı da ilk defa resmen kullanılmış olduğu bu şehirden ismini alarak yayılmıştır. Mushaflar, kitabeler, sikkeler resmi vesikalarda bu yazı kullanılmıştır. Kuvvetli bir edebi hayatın, şiir ve tarih rivâyetinin de önemli bir merkezi ve kaynağı olan K(fe'de, şiir ve tarih rivâyetinin gelişmesi ve toplanmasında, K(fe'nin bir Arap aristokrat şehri olmasının da önemli bir etkisi olmuştur.□ K(fe, özellikle Emevîler döneminde Şîî fikirlerin ipuçlarını veren Şîî ve Şuûbî edebiyatın da ilk ortaya çıktığı yer olmuştur.□

Bütün bu sürecin ve ortamın Câbir b. Hayyan'a atfedilen eserlerin oluşmasına doğrudan veya dolaylı olarak tesir ettiği ifade edilebilir.

a- Hermetik Kültür

Câbir üzerinde Hermetik Felsefe veya Hermetizmin etkisi olduğu tezi ileri sürülmektedir.□ Câbir'e atfedilen eserlerdeki Pythagorasçı Hermetik ilkelerin, onun bu gelenekten gelen teorilerden de etkilendiğini gösterdiği iddia edilmektedir.□

Hermetik Felsefe veya Hermetizm, Hermes adıyla anılan Hermes'e nisbetledir. Hermes'ten; dinler tarihi, felsefe ve bilim tarihlerinde bilim ve felsefenin kurucusu olarak, değişik gelenek ve kültürlerde farklı isimlerle anılan, mitolojik veya yarı mitolojik niteliklere sahip ya da bir Peygamberle özdeşleştirilen ortak bir kutsal şahsiyet olarak söz edilir.□ Hermetik felsefeye nisbet edilen bir takım yazılı

¹ Bayraktar, 99.

² Muhyiddîn İbn Arabî, *el-Fütubatü'l-Mekkiyye*, Dâru Sâdır, Beyrut, trz, I, 169; II, 581'den naklen Mustafa Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum, Teşîrde Batınlık ve Batını Te'vil Geleneği*, Ankara 2003, 390.

³ İbn Nedîm, 105,135; Ahmed Emin, *Duba'l-İslâm*, II, 275; Huleyf, 260-61, 268, 278.

⁴ Bkz. Cû'fî, Ahmet Muhammed, *Edebü's-Siyâseti f'l-Asri'l-Emevî*, Beyrut, 1865, 29-47, 186-219, 475-489.

⁵ Nasr, *Islamic Life and Thought*, 102; Câbiri, *Arap Aklının Oluşumu*, 271-274.

⁶ Sankavak, 74.

⁷ İbn Nedîm, 329, 432-433; Nasr, *İslamda Düşünce ve Hayat*, 84; Geniş bilgi için bkz. Kılıç, 228-233; Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, 215, 243, 244.

“Hermetik külliyyât” metnlerinin eski Mısır dininden, Tevrât’tan, Zerdüştlük’ten, ve Gnostisizmden gelen birçok motifleri taşıdığı görülür. Hermetik kültürün bir çok ilimleri içerdiği ve uzun bir geçmişinin olduğu ileri sürülür. Hermescilik, insanın, isterse kozmosun sırlarını öğrenebileceğini, tabiatı hükmü altına alabileceğini, ruhun ilâhî sahaya ulaşacağı ve hatta ilahlaşabileceğini söylüyordu.□

Müslümanlar arasında Hermetik düşünce tarihini araştıranlar, bunun erken tarihlerde olduğunu tesbit etmişlerdir. Müslümanların Hermetik felsefeyle karşılaşmalarında Irak, İran ve Horasan dahil geniş bir bölgede uzun müddet etkisi olan dinlerin, Eski Babil dini, Yahudilik, Hristiyan Gnostizmi ve Zerdüştlüğün garip bir karışımı olduğu kabul edilen Güney Sabîilerin (Mandeanlar) ve Harran Sabîilerinin büyük rolü olmuştur.□

Yaklaşık olarak M.S. II. yüzyıldan itibaren Güney Mezopotamya’nın genellikle Basra yakınlarında Basra ve Vâsıt arasındaki bataklık olan yörelerinde, Kûsâ gibi yerleşim merkezlerinde yaşayan ve Arap komşularınca Vâsitiyye, el-Muğtasıla veya Bataklık Sabîileri, Mandeanler gibi isimler verilenler, Güney Mezopotamya Sabîileri, Keldanîler, Nibtîiler ve Harrânîler diye bilinen, inanç ve ibadet sistemi açısından pagan olanlardan tamamıyla farklıdır.□

Mezopotamya’da sihir ve astroloji ile ilgili bazı inanç ve uygulamaların Sâbiîleri de etkileyerek çeşitli sihir ve büyü formülleri ve astrolojik hesaplamalarla ilgili fikirler üretildiği, ayrıca sonraki dönemde bu konuda bazı kitaplar ve sır metinleri oluşturulduğu ileri sürülmektedir.□ Sâbiû toplumu arasında gizli bilgi, gayb bilgisi, kehânet□ ve sırlara sahip olan seçkinlere Nasurai tâbiri kullanılmaktaydı. Bu gizli bilgi yada hikmetin kaynağı ışık âlemidir. Bu âlemden, yeryüzündeki tutsak ruhlara maddî âlemdeki şer güçlere karşı koyması ve tutsaklıktan kurtulması amacıyla gelen, ilâhî bir bilgidir. Sabîilikte, kutsal bilgiyi iletmesi ve öğretmesi için ışık âleminden bir kurtarıcı “Manda d Hiia” (Hayatın Bilgisi) vardır.□

b- Harran Sabî Kültürü

Bazı araştırmalar, Câbir’i Harran ekolüne de bağlamaktadır.□ Câbir’in, muhtemelen etkilendiği söz edilen Harran’ın kültürel yapısı hakkında

¹ Kılıç, 229-230;

² Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, 213, 215; Kılıç, 232.

³ Birunî, Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Harezmi, (440/1048), *Âsârü'l-Bâkiye anî'l-Kurîni'l-Hâlîye*, nşr. C. Eduard Sachau, Leibziğ1923, 205-6, 318, 331; Birunî, *Tabkiku Ma li'l-Hind*, Beyrut 1958, 28; İbn Nedim, 414; Vaux, Carra de, “*Sabiiler*” İA, X, 9; Câbirî, *Bünyetül-Aklî'l-Arabî*, 253-254. Geniş bilgi için bkz. Gündüz, Şinasi, *Sabiiler*, Ankara 1995, 28-47; Gündüz, Şinasi, “*Kur’an’daki Sabiilerin Kimliği Üzerine Bir Tablül ve Değerlendirme*”, Türkiye 1. Dinler Tarihi Araştırma Sempozyumu, Samsun 1992, 43-81; Gündüz, Ş. “*Esoterik Bilgi ve Kurtuluş Toplumu: Sabiiler*,” Tezkire Dergisi, 7-8, Ankara 1994, 43-56.

⁴ Gündüz, *Sabiiler*, 47, 61-63.

⁵ Mes’udî, *Muruc*, II, 172-173.

⁶ Gündüz, “*Esoterik Bilgi ve Kurtuluş Toplumu: Sabiiler*,” 53; Gündüz, *Sabiiler*, 23, 103-110.

⁷ O’leary, 80, 82.

özetleyebileceğimiz bilgi çerçevesinde bu iddialara bakabiliriz.

Harran, Edesse (Ruha, Reha, Urfa) ve Suriye gibi gnostik öğretilerin bulunduğu merkezlere yakın bir merkezdi.□ Harran ve civarında yaşayanlar; din ve düşünce hayatlarında, Yunan-İskenderiye ekolünün yeni Pisagorculuk ve Hermescilikle Babil ve Keldan(lerin astronomik ve astrolojik fikirleri ile birleştirilmiş bir inanca sahip ve Süryani dili konuşan bir topluluktur. İnançlarının bir sonucu olarak nücum, kehanet, tılsım gibi garip bilimler doğmuştu.□ Harran bölgesindeki ve civarındaki paganizm, “Keldânî bilimleri”nin-yani astrolojinin ve gizli ilimlerin (occultism)-asıl mirasçısıydı.□

Bâbil’in son hükümdarı Nabû-naid (Nabonit) (saltanatı M.Ö. 555-539), İran’da Akamenişler sülâlesinin önemli hükümdarı Kurus (Keyhusrev) (saltanatı M.Ö. 559-529) tarafından Babil’in yıkılışını önlemek için başkentini, istilâ yolu üzerindeki Harran’a nakletmiş ve burada eskiden beri itibar görmekte olan “*Ay kîltü*”nü yayarak istilâya karşı halkı maneviyat bakımından birleştirmeğe ve kuvvetlendirmeye çalışmıştı.⁴

Kaldanîler (Kaldeliler) ve Babillilerin ilm-i nücum’da Arapları etkiledikleri, ilm-i nücum ile birlikte kehânetin Kaldanîler (Kaldeliler) den Araplara geldiği nakledilir. ⁵ Bilhassa Arapların fethinden sonra tekrar yükselmeye başlayan Harran’da, kadîm Samî putperestliği, matematik ve astronomiye ait çalışmalar ve Yeni Fisagorcu ve Yeni Eflatuncu spekülasyonlarla temasa geçti.⁶ Sabîülerin en meşhurları ve bilginleri Uranî, Agathadaimon, Hermes, Eflatun’un dedesi Solon’dur. Bîrunî, bazı Yunan filozoflarını da ekler. Arapça kaynaklarda Agathadaimon’un Hz. İdris’le, Hermes’in Hz. Şit’le aynı kişiler olduğu da belirtilmektedir.⁷

Bu bilgiler ışığında Câbir’in bilgi kaynaklarının Harran’la muhtemel bağlantısı, incelenmesi gereken bir konudur.

c- Câbir b. Hayyan’ın Cafer es-Sâdık’la İlişkisi Meselesi

Şia öğretileri konusunda da kitapları olduğu kaydedilen Câbir ibn Hayyan’ın, Kûfeli olduğunu ve Cafer es-Sâdık’ın yoldaşı olduğunu ileri süren Şia, onu büyük adamlarından ve bablarından biri olarak kabul eder.⁸ Şîi tarih kaynaklarında Cafer es-Sâdık’ın öğrencisi olarak hocasının risalelerini telif ettiği de söylenir.⁹ Câbir b. Hayyân’a atfedilen bazı esrar veya önemli kimyevî literatür gibi bazı ilimlerle ilgili

¹ Bkz. Chokr, M., *İslam’ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, çev. A. Meral, İstanbul 2002, 46-47.

² Bkz. Bîrunî, *Asârü’l-Bâkiye*, 205-206, 318; İbn Nedim, 320-321; İzmirli, 51-52; Gündüz, “*Esoterik Bilgi ve Kurtuluş Toplumu: Sabîüler*,” 43.

³ Bkz. Chokr, 45.

⁴ Çağatay, Neşet, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara 1971, 7.

⁵ Çağatay, 142, 144.

⁶ Boer, T. J. de, *İslam’da Felsefe Tarihi*, çev. Yaşar Kutluay, Ankara 1960, 13.

⁷ Bîrunî, *Asârü’l-Bâkiye*, 205; Câbiri, *Arap Aklının Oluşumu*, 213, 215.

⁸ İbn Nedim, 435.

⁹ İbn Haldun, III, 80,126, 137-138; İbn Hallikan, I, 327; Câbirî, *Bünyetül-Akli’l-Arabî*, 327;

olduğu rivâyet edilen yazmalar da genellikle Ca'fer- es-Sâdık'a dayandırılır.¹

Ca'fer- es-Sâdık'ın, devrin bir çok büyük ilmî şahsiyetinin kendisinden farklı ilimler tedris ettiği ilmî kişiliği bilinmektedir.² Hatta Şia kaynaklarında yer alan rivâyetlerde, Ehl-i Beyt'e ve onların soyundan gelecek olan nesillere insanların muhtaç olduğu tüm bilgilerin yazdırıldığı ve tevârûs yolu ile aktarıldığı el-*Câmi'a*, *Sabîfetü'l Feraiz*, *Mushaf-ı Fatama* gibi isimler verilen cefr (cifr) ilimleri, bilhassa Ali'ye ve torunlarından Ca'fer Sâdık'a nispet edilmiş ve gaybî haberlerin naklinin kaynağı olarak kullanılmıştır.³ Cefr ilmini Câfer es-Sâdık'a nispet eden İsmâilî yazar Mustafa Gâlib'e göre İmam Ca'fer, Câbir b. Hayyân'a Cefr ilminin tedvin edilmesi görevi ile birlikte İsmailiyye Şiası'ndan dilediği kimselere cefri öğretmesi yönünde de bir talimat vermiştir.⁴ Dâvûd'un Zebûr'u, Musa'nın Tevrat'ı, İsa'nın İncil'i, İbrahim'in sayfaları, nebilerin, vasîlerin ve İsrailoğulları âlimlerinin bilgilerinin saklı olduğu bu ilim, geçmişin, ve kıyamete kadar bütün geleceğin ilmini kapsadığı kıyamete kadar gerçekleşecek bütün olayların, olmuş ve olacağı ilmidir. "Kaza ve kader"e dair bir ilim olarak helâl ile harama dair bilgiler ve insanların ihtiyaç duydukları ve karşılaşılması muhtemel her şeyin bilgisinin mevcut olduğu harflerin ilmidir. Bu ilim, Hz. İdris olduğu kabul edilen Hermes'den de tevârûs eden bir ilimdir.⁵

Bazı kaynaklarda Ehl-i Beyt'ten, cifr'in sahih haberle sabit olduğu iddiaları yer alırken⁶ Öte yandan muhalif kaynaklarda, "Cifr"ın Hattabiye gibi Şîu-Gulât hareketlerden kaynaklanan bir fikir olduğu da ileri sürülmektedir.⁷

Şu hususu da belirtmek gerekir ki, genellikle Ca'fer-es-Sâdık, Şîu Nitelikli hareketlerin spekülasyonunun odağı olmuştur. Bazı Şia geleneğinde yer alan sözlü ve yazılı metinler, gaybî haberler, sihir ve siyâma alanlarında önemli sayıda eser ona atfedilmiştir.⁸ Meselâ, "*el-İhtiyârât Eyyâm eş-Şehr*" isimli, ayın uğurlu veya uğursuz günlerini astrolojik hesaplama yöntemine dayalı olarak açıklamaya çalışan bir islâmî

¹ İbn Haldun, III, 80, 126, 137-138; İbn Hallikan, I, 327; Goldziher, 122; Hodgson, I, 337; Bayraktar, 101; Câbirî, *Bünyetül-Aklî'l-Arabî*, 327; Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum*, 263.

² Bkz. S. Husain M. Jafri, *Origins and Early Development of Shi'a Islam*, Kum trz., 292; Muhammed Ebû Zehrâ, *İslam'da Fıkhi Mezhepler Tarihi*, çev. Abdulkadir Şener, İstanbul 1978, 167-204;

³ Çeşitli firkaların iddiaları için bkz. İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, Beyrut, trz., 49; İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Abbar*, şerh: Yusuf Ali Tavîl-Müfid Muhammed el-Kumeyha, Matbaatu Mısır, I-II, Beyrut trz., II, 160-161; Bağdâdî, Bağdâdî, Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed (429/1037), *El-Fark Beyne'l-Firak*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut, 1993, 252-253; İsferyânî, Ebu'l-Muzaffer (471/1078), *et-Tahsîr fi'd-Din ve Temyîzi'l-Firakatü'n-Nâciye an Firâki'l-Hâlikîn*, thk. Kemal Yusuf el-Hüd, Beyrut 1983, 129; İbn Haldun, II, 196-197; Makrîzî, Takıyyüddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali (845/1442), *Kitâbu'l-Mevâzû ve'l-İtibar bi Zikri'l-Hitat ve'l-Âsar*, I-II, Beyrut trz., II, 352; Mekki, Seyyid Hüseyin Yusuf, *Akâdetü's-Şiati fi'l-İmâmi's-Sâdık ve Sâiri'l-Eimme*, Beyrut 1987, 59-60, 146.

⁴ Gâlib, M., *Târîhu'd-Da'veti'l-İsmâiliyye*, Beyrut 1965, 133.'den naklen Mustafa Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum*, Tefsirde Batunilik ve Batunî Te'vil Geleneği, Ankara 2003, 263.

⁵ Bkz. Ali el-Yezdî el-Hairî (1333/1915), *Fi İsbâtü'l-Hucceti'l-Gâib*, Beyrut 1984, I, 232-237.

⁶ Mekki, 59-60; 146.

⁷ İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, 49; İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Abbar*, II, 160-161; Bağdâdî, *el Fark*, 252-253; İsferyânî, 129; İbn Haldun, II, 196-197; Makrîzî, II, 352;

⁸ Sezgin, F., *G.A.S.*, 195-196'dan naklen Ebied, R. Y., and M. J. L. Young, "*A Treatise on Hemerology Ascribed To Ca'fer Al-Sâdık*", *Arabica*, XXIII/3, Leiden 1976, 297.

hemeroloji Câfer es-Sâdık'a atfedilir.¹ Ca'fer- es-Sâdık'ın, gelecek olayları gizli bir şekilde önceden söylemiş olduğu iddiası sebebiyle, pek çok Şîî, diğer Batını marifetlerle, özellikle simya biçiminde tezâhür eden kimya gibi, sihribazlık, gözbağcılık, ilm-i nücum gibi gizli ilimlerle ilgilenmiş,² Şîî çevrelerde, müstakil kehânet kitapları Ehl-i Beyt İmamlar namına yayılmıştır.³

Ehl-i Beyt'e nisbet edilen "gizli ilim" bir yönüyle Şîî nitelikli hareketlerde esoterizmin (gizemcilik) dayanağı olarak kullanıldığı gibi, yine muhtemelen bu anlayışın etkisiyle Şîî çevrelerde Hermetik edebiyat, astroloji, astronomi, kimya gibi ilimler de gelişmiştir.⁴

Genellikle bütün Şîî geleneklerde, özellikle Muhammed Bâkır ve Cafer es-Sâdık'a isnat ettirilen rivâyetlere dayalı eserler ortaya çıkmıştır. Muhammed Bâkır'ın kozmosun sırlarını açıkladığı iddia edilen "*Umm el-Kitab*"⁵ Cafer'i Sâdık'ın rivâyetlerine dayandırılmaya çalışılan "*Kitab el-Heft'eş-Şerîf*"⁶ bunlardan bazı örneklerdir.

Câbir b. Hayyan'ın, Ca'fer es-Sâdık'la olan ilişkisi ise, bu tür spekülasyonların dışında muhtemelen ilmî bir çerçevede olmalıdır.

Sonuç

Câbir'in bilim ve felsefesini ürettiği Kûfe'yi, özellikle Hermetik kültüre boğulmuş bir yer izlenimi verecek derecede ele alan Massignon gibi bazı müsteşrikler ve onların görüşlerini benimseyen kimi yazarlar⁷ bazı uç örneklerden hareketle Kufe'nin Hermetik kökenli bazı gizli ilimlerin varlığı ile meşhur bir Hermetik düşünce merkezi olduğu tezini ileri sürmektedirler. Bu tezin bazı kanıtları olsa da, bununla birlikte son derece abartılı olduğunu gösteren pek çok delillerini de zikretmek mümkündür. Oryantalistlerin maksatlı yaklaşımı, Kûfe'nin İslam kültür ve âmillerine özgü verilerini ve Kûfe'de İslam'ın muharrrik etkilerini göz ardı etmektedir. Hz. Ömer'in hilâfeti zamanında 17/638 yılında Sad b. Ebî Vakkas

¹ Geniş bilgi için bkz. Ebied, 296-299.

² Bkz. Hodgson, I, 337, 386-387; Hatib, Muhammed Ahmed, *el-Harekâtü'l-Batını yye fi'l-Âlemi'l-İslâmî*, Riyad 1986, 27; Câbirî, *Arap Aklnın Oluşumu*, 279.

³ Hodgson, I, 337.

⁴ Şîa'da bu ilimlerin gelişmesi ile ilgili bilgi için bkz. Ni'me, Abdullah, *Felâsifetü'ş-Şîa*, Beyrut 1987, 67-91.

⁵ 1936'da İvanow tarafından yayınlanmıştır. İvanow'un *Ummü'l-Kitab* üzerinde bir diğer çalışması için bkz. W. İvanow, "*Notes sur Umm el-Kitab*" REI, Paris 1932.

⁶ 1960 senesinde Beyrut Katolikiye Matbaası'ndan ilk baskısı yayınlanan "*Kitab el-Heft'eş-Şerîf*"ın 1969'da "*el-Heft ve'l-Ezîlle*" ünvanı altında ikinci baskısı yapıldı.

⁷ Geniş Bilgi için bkz. Ali Sâmî Neşşar, *İslam'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, çev. Osman Yurt, İstanbul 1999, I, 255-300. Massignon, *İnventaire de la Litterature Hermetique Arabe*, in Festugiere, C. 1, Appendice III, 387. Ayrıca ilgili bölümleri için bkz. M. Abid Câbirî, *Arap Aklnın Oluşumu*, çev. İ. Akbaba, İstanbul 1997; M. Âbid Câbirî, *Bünyetül-Aklî'l-Arabî*, Beyrut 1990; Muhammed Abid Câbirî, *İslâm'da Sijâsal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1997.

tarafından daha ziyade askerî amaçla kurulan¹ Kûfe'nin, göçebe veya yarı göçebe unsurlar yanında yerleşik hayata geçmiş medenî unsurlarla,² önemli bir yerleşim merkezi haline gelmesiyle buraya yerleşen birçok sahâbe, Kûfe'nin önemli bir İslâm kültür merkezi haline gelmesinde büyük rol oynamıştır. Kûfe'yi bu yönü ile ele alan çoğu araştırmalar, Kûfe'nin bu özelliğini de ortaya koymaktadır.

Şüphesiz, kültürler ve medeniyetler arasında her zaman alışveriş olmuştur. Her medeniyetin etkilendiği ve başka kültür ve medeniyetleri etkilediği kesindir. Hz. Adem'den gelen insanlık, “tevhid kültürü” de diyebileceğimiz ortak kültüre sahiptir. İslam medeniyeti de hem etki almış, büyümüş ve kendi varlığını ispat etmiştir. Hem de etki etmiştir. “Bu bir anlamda sünnetullahtır”.

Câbir'e atfedilen bilim ve fikirlerin, farklı kültür gruplarında da mevcut oluşu, bu mirasın Câbir'in bilim ve felsefesini büsbütün etkilediğini göstermeyeceği gibi, Câbir'e atfedilenlerin en azından bir kısmı, farklı unsurların ve kültürlerin etkisi dışında oluşmuş özgün bir durumdur denebilir. Bazı hususlarda da dönemine göre bir başka örneği görülmeyen özgünlüğünü vurgulamak gerekir. Câbir'in ilim elde etme yöntemleri de bu özgünlüğü gösterir.

Müslüman bilim adamları ve özellikle Câbir, kendinden önceki özellikle Yunan bilim adamlarının aksine gözlem ve deneyle desteklenmeyen herhangi bir sonucu asla kabul etmemişlerdir. Meselâ kendi sahibi olduğu laboratuvarında çalışan Câbir b. Hayyan birbirinden farklı çeşitli asit madenlerini ve kimyasal bileşikleri hazırlamaktaydı. Eserlerinde ulaştığı sonuçlar, nazariye ve hipotezler üzerine değil de deney üzerine temellendirilmekteydi.³ Câbir'in araştırmacı kimliği açıktır. Kendisine aidiyeti kesin olan eserlerinin çok çeşitli konulara ilişkin oluşu da onun çok yönlü ilmi yetkinliğini göstermektedir.

Câbir üzerine incelemeleri olan batılı ve doğulu nice bilim insanı veya felsefecinin, onun hakkında sitayişkar ifadelerle hayranlıklarını belirterek, onun yetenekli ve dâhî özelliğini vurgulamaları da⁴ Kur'an'da Bakara 269. âyette de ifade edildiği gibi, kendisine Allah'ın hikmet verdiği, Hikmet ehli veya dâhî olarak ifade edilmesi de ayrıca zikre değer değerlendirmelerdir.

Câbir b. Hayyan'ın yaşadığı ortamı etkileyen bütün kültürel âmillerin hepsinin

¹ Ya'kub b. İbrahim Ebu Yusuf, (182/798), *Kitabu'l-Harac*, çev. Müderris-zâde Muhammed Atâ'ullah Efendi, Sadeleştiren: İsmail Karakaya, Ankara 1982, 118; Ahmed b. Yahya b. Cabir Belâzurî (279/892), *Futûbu'l-Buldan*, Ta'lik, Rıdvan Muhammed Rıdvan, Beyrut 1978, 274, 275; Makdisî, V, 175; Hamevî *Mucemu'l-Buldan*, IV, 558; Bu kentün Kûfe olarak isimlendirilmesi konusunda”et-tekevûf” toplamak, “kûfâni” yuvarlak kum tanesi veya toprak parçası anlamında olduğu gibi çok değişik rivayetler bulunmaktadır. Belâzurî, *Futûbu'l Buldan*, 275; İbn A'sam (314/926), I-II, 221; Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, IV, 557-558.

² Djait, *a.g.m.*, 346. Önceleri diğer kentlerden önemli bir farklılığa sahip olan Kûfe'de, her kabilenin kendisine ait mescidi veya kilisesi, mezarlığı mevcuttu. Kûfe bu haliyle. ölüm anında bile şehirde yaşayanlar bir araya gelemeyecek ve acılarını paylaşamayacak derecede her kabile bir diğer kabileden son derece kopuk bir şekilde yaşamaktaydı.

³ Sankavak, 76-77; Ni'me, 208-209.

⁴ bkz. Ni'me, 208-212.

Câbir üzerinde etkili olabileceğini düşünebiliriz. Ancak, beşer olarak bazı yabancı tesirlere açık olmakla birlikte, Câbir'i temel olarak yönlendiren asıl kaynak ve sâik kendi inanç ve kültür değerleridir. Onda tezâhür eden bilim ve felsefenin tarihî arka planını ortaya koymak, onun kesb ve “dehâ”sını, gayret ve ilim aşkını göz ardı edemez, etmemelidir.

Hülâsa, yeri gelmişken bugüne yönelik bir mesajın da verilmesi sanırım uygun olur. Câbir'in, muhtemelen kendisine ait olmayan bazı eserler sebebiyle, bazen de mahiyeti bilinmeyen kimi ilmî faaliyetler karşısında cehâlet nedeniyle çoğu zaman takınılan bir tavırla onun işigali büyü ile de karıştırılmış ve yaftalanmıştır. Câbir'in bazı yazarlarca büyü ve tılsımla da ilişkilendirilmeye çalışılması, döneminin seçkin bir ilim adamı olması ile bağdaştırılamaz. Câbir'in ilmî bir kişilik olduğu, ilmî tecessüsle “insanoğlunun yitiği olan ilim ve hikmeti her nerede bulursa” almanın ve ilim aşkıyla ilme ulaşmanın yollarını aradığı anlaşılmaktadır. Elbette onun ilim arayışında ulaştığı sonuçlar da ilmî eleştiriye açıktır. Ancak ilmî faaliyetlerin –bazı yöntemlerindeki benzerlikler nedeniyle veya cehâletten kaynaklı iddialarla- büyüçülükle karıştırılmasının da özellikle Müslümanlar arasında bazı bilimsel faaliyetleri sekteye uğrattığı görülmektedir. Câbir'in dönemi için oldukça önemli ilmî yöntem ve faaliyetlerinin, günümüzde bile bazı yazarlarca ilim dışılığı çağrıştırarak yaftalanması, bir yönüyle İslam dünyasındaki ilmî mirasın, geliştirilememesi ve bugüne taşınamamasını da açıklamaktadır.